

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Тернопільський національний економічний університет
Юридичний факультет
Кафедра теорії та історії держави і права

ТРОЯН Юлія Юріївна

Християнські засади позитивного права./ *Christian foundations of positive law/*

спеціальність: 081 – Право
магістерська програма – Право

Магістерська робота

Виконала студентка групи

ПРМ - 21

Ю. Ю. Троян

Науковий керівник:

к.і.н., доцент Ухач В. З.

Магістерську роботу допущено
до захисту:

« ____ » _____ 2019 р.

Завідувач кафедри

_____ М. В. Кравчук

ТЕРНОПІЛЬ – 2019

ЗМІСТ

Розділ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження християнських засад позитивного права.....	
1.1.Християнська правова традиція як категорія теорії права..... (Вовк, 2013)	
1.2. Право та християнство в соціонормативному регулюванні суспільних відносин.....	
1.3. Поняття, сутність та класифікація християнських засад позитивного права.....	
Висновки до розділу 1.....	
Розділ 2. Християнські засади та права людини.....	
2.1. Християнські засади в концепції прав людини: генезис, сучасний стан...(Про принцип свободи і справедливості не забудь).....	
2.2.Місце та значення християнських засад в удосконаленні механізму реалізації прав людини.....	
Розділ 3. Християнські засади позитивного права в контексті динамічного розвитку правової системи.....	
3.1. Вплив християнських засад на формування правових систем сучасності.....	
3.2. Роль та практична значущість християнських засад позитивного права у формуванні громадянського суспільства та правової держави в Україні.....	

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ХРИСТИЯНСЬКИХ ЗАСАД ПОЗИТИВНОГО ПРАВА

1.1. Християнська правова традиція як категорія теорії права

У сучасному суспільстві право вважається регулятором суспільного життя, що претендує на універсалізм, адже будь-хто на території держави має узгоджувати свою поведінку із загальнообов'язковими правилами, за якими визначаються обов'язки. Одним з давніх і потужних таких типів (видів) соціального регулювання є християнство. Проблема співвідношення християнських засад і права, як зазначають науковці, - це перспективний напрям досліджень, що має допомогти фахівцям (релігієзнавцям, правознавцям та теоретикам) глибше зрозуміти специфічний предмет їх досліджень, а головне - більш предметно уявити складну і багатовимірну, подекуди суперечливу загальну картину соціально-нормативного регулювання [20, с. 5].

Поняття «засада» у Великому тлумачному словнику української мови за редакцією В. Т. Бусела визначено як «основу чогось; те головне, на чому ґрунтується, базується що-небудь; вихідне, головне положення, принцип; основу світогляду, правило поведінки» [19, с. 325].

Християнська релігія була і значною мірою продовжує залишатися вагомим чинником розвитку правових систем держав, які відносять себе до європейської цивілізації.

Як зазначає Д. Вовк: «Важливим науковим завданням видається розглянути вплив християнства на становлення і функціонування правових систем Європи. Проте задля посилення розуміння актуальності розвідок у сфері даної проблематики (у тому числі і нашої роботи) доцільно виокремити деякі аспекти цього впливу:

1) етичне підґрунтя сучасних права і держави у багатьох моментах має явну або іманентну орієнтованість на християнські цінності та ідеї. Як

приклад можна згадати концепцію суспільного договору, що виражає, зокрема, і етико-правові моменти відносин між людиною і державою, яка у варіанті Дж. Локка у «Двох трактатах про врядування» має прямі відсилання до біблійного тексту, а у Ж.-Ж. Руссо у «Суспільному договорі» містить приховані паралелі з старозавітним союзом між Богом та його народом. Так само гуманізм як ідея і принцип західного права, його соціальна зверненість визріли або безпосередньо всередині християнської ідеології з її ідеєю про богоподібність людини та її викупленість стражданнями Христа, або на підставі ідей, які є секуляризованим продовженням християнства;

2) християнство (особливо канонічне право) позначилось і на багатьох суто юридичних явищах (нормотворчій техніці, методиках систематизації позитивного права, методології його вивчення та ін.)[20, с. 15]. Зокрема, офіційні й доктринальні систематизації у сфері канонічного права вплинули на кодифікації в європейському праві Нового часу. Не менш значущим був вплив каноністів на юридичну освіту»[20, с. 15-16].

Далі Д. Вовк стверджує: «Наголосимо, що у середньовічних університетах студенти-правники вивчали лише канонічне і римське право, що поступово приводило до витіснення місцевих звичаїв із правозастосовної практики і формування схожих правових систем у європейських державах. А схоластичний метод вивчення права змістив освітні акценти: римський суто практичний підхід (вивчення норм, що регулюють певні життєві випадки) був замінений на спроби теоретичного пізнання права як системи, що має базуватися на певних принципах;

3) християнство сприяло рецепції римського приватного права[20, с. 17].

Як зазначає Т. Вудс, католицька Церква відродила для сучасного права римське право. Каноністи XI – XII ст. надихались заново відкритим Зводом Юстиніана (існує думка про те, що приводом для звернення до «Дигест» був спір між Папою та імператором про порядок призначень духовних осіб у Церкві (інвеституру). Але вони покращили його, доповнили власними

розробками і новаціями та впровадили в європейських суспільствах, які абсолютно забули про ці юридичні тонкощі за довгі роки варварства. Так само канонічне право було джерелом рецепції римського права у його візантійській версії у державах Східної Європи, зокрема і в Україні;

4) потрібно також ураховувати, що розвиток права сутнісно зумовлений розвитком тих сфер суспільного життя, які право врегульовує. Тому вплив християнства на західне право має також і опосередкований рівень – через вплив на згадані сфери. Наприклад, виправдання лихварства схоластами пізнього Середньовіччя попри його заборону у Біблії (Втор., 23:20; 1 Кор., 6:10) позначилось на бурхливому розвитку банківської справи і фондового ринку, а значить – і правового регулювання відповідних відносин у країнах Європи. Ідея політичної влади монарха в її зв'язку з владою Бога, підпорядкованість земного суверена божественному закону вплинула на розвиток інститутів публічного права у сфері здійснення державної влади тощо[1; 20, с. 28; 21, с. 166];

5) християнська релігія стає одним із чинників формування спільного європейського правового простору. Американський соціолог Я. Пелікан пише, що «Єрусалим (йдеться про християнську традицією насправді є матір'ю усіх нас, чи, точніше, бабусею, а другою бабусею (адже всі ми маємо двох бабусь) є Афіни»[20, с. 45]. Християнство і Античність, значною мірою «пропущена» через християнство, виступили світоглядним підґрунтям формування правових систем європейських держав і зберегли у цих системах внутрішню спільність і у часи феодальної роздробленості, і під час становлення національних держав. Вони (християнство і Античність) створили, як каже А. Баумейстер, ситуацію внутрішньої напруги і спору, заряджену потужним творчим потенціалом³, в якій правовий проект Європи став найбільш успішним у світі й поширив свій вплив на більшість правових систем сучасності;

б) окремо слід згадати, що під впливом християнських догматів, а ще більше – діяльності християнських церков і громад сформувалися європейські моделі взаємодії держави і церкви» [20, с. 16].

Наголосимо, що чітке розмежування священного і профанного, Граду Божого і Граду Земного, викладене у Новому Завіті, рішеннях Вселенських соборів, працях видатних богословів і, принаймні, частково втілене у відповідну практику врешті-решт у Новий час призвело до ідеї відокремлення держави від церкви на телеологічному, аксіологічному, інституційному рівнях їх буття, врешті-решт у Новий час призвело до ідеї відокремлення держави від Церкви на телеологічному, аксіологічному, інституційному рівнях їх буття[20, с. 29-30].

На думку науковця Д. Вовка: *«Однією з найбільш розвинених релігійних правових традицій у світі є християнська правова традиція».*

Виходячи з нашого розуміння правової традиції та релігійної традиції у праві християнська правова традиція становить специфіку існування правової системи чи її елементів, зумовлену християнською релігією в її історичному розвитку. Іншими словами християнська правова традиція – це категорія, яка виражає вплив християнства на право, що відчувається як у країнах, які перебувають у межах європейської цивілізації, так і в окремих випадках поза її межами. Як і кожна традиція у праві, християнська правова традиція виражає не минуле права чи пам'ять про минуле, а його сьогодення, що розуміється у своїй історії, виражає зв'язки між правом і християнством як по лінії «сьогодення-минуле», так і по лінії «сучасне-минуле-сучасне»[20, с. 45].

Отже, серед *змістовних рис християнської правової традиції* науковці виокремлюють:

- 1) загальність;
- 2) єдність;
- 3) існування в умовах секуляризованої державно-правової дійсності;
- 4) особливості джерел християнської правової традиції» [20, с. 46].

1.2. Право та християнство в соціонормативному регулюванні суспільних відносин

Як зазначає В. Пастернак: «*основна сутність співвідношення «християнство - право»* полягає в тому, що християнство:

- *по-перше*, обмежує самовпевненість юриспруденції та її претензії, формальні максими і презумпції максимально широкого значення (на зразок загальної рівності перед законом, презумпції знання закону, принципу невідворотності покарання тощо). У цьому ж контексті потрібно зазначити, що християнство більшою мірою підтримує мораль як неформалізований і гнучкий регулятор, що залишає більше простору для оцінки міри людської поведінки і звужує можливість формальних помилок при цьому (зокрема помилок у доказах винної поведінки);

- *по-друге*, передбачає відчутний поділ між поведінкою людини в межах християнських і формально-офіційних стандартів. Відомий християнський заклик «віддавати Боже - Богові, а кесареве - кесарю» здатний провокувати постійну опозиційність вірних і церкви позиціям, діям і вимогам державної, офіційної, політичної влади[52, с. 63];

- *по-третьє*, стримує дещо надмірну впевненість законодавця, проголошуючи первинність божественних і природних законів над «штучними» законами, створеними людьми. За логікою речей, це має змусити законодавця глибоко досліджувати відповідність позитивно встановленого закону (а ще краще – законопроектів) об'єктивним закономірностям і процесам;

- *по-четверте*, одночасно стримує й самовпевненість судді, стверджуючи, що відносна істина, яку суддя відшуковує щоразу, коли веде судовий процес і досліджує докази, є цілком доступною лише для Бога;

- *по-п'яте* гуманна ідея прощення в християнстві не узгоджується з відповідним правовим принципом завжди і неодмінно карати відповідно до скоєного злочину.

Тому що теоретично винесений судом смертний вирок відокремлює засудженого від людей, але не від Бога» [52, с. 67].

Зазначимо, що оскільки християнство більш тісно, ніж з правом (адже це звернення більше до людської душі, ніж до розуму), пов'язане з мораллю, то воно може суперечити праву, підтримуючи конкретні моральні стандарти, - тоді, зокрема, коли мораль засуджує те, що формально дозволяє право, або підтримує те, чого формально не визнає право.

В. Пастернак підкреслює, що «потрібно звернути увагу на досить чітке визнання в межах християнських засад обмежених можливостей однієї людини в адекватній оцінці вчинків іншої. Християнство не може визнавати за правовим регулюванням беззаперечну значущість, оскільки це означало б фактичне піднесення людини на божественний рівень (по суті, щоразу під час ухвалення рішення в судовому процесі, коли з'ясовується істина). У зв'язку із цим християнство звертає увагу на відносність людського правосуддя і морального права однієї людини оцінювати вчинки іншої, тоді як саме ця людина може бути глибоко грішною перед лицем Бога («Хто ти, що судиш іншого?»)[1]. Це, до речі, надзвичайно гостра проблема, причому не стільки моральна (хоча насамперед моральна), скільки практично-правова[52, с. 77-78].

Наявність віри, зрозуміло, - нестовідсоткова гарантія чесного судочинства, але все ж це досить сильний чинник, здатний наблизити людське судочинство до логічних стандартів, за яких суд справді стає захисником права, прав і свобод людини та громадянина в кожному конкретному випадку. Що ж до повноцінного практичного втілення цього принципу в суспільстві, то в нинішніх умовах це вкрай важко» [52, с. 77-78].

Науковці слушно вказують на ще один момент суперечності, уже не на рівні інститутів. На думку В. Пастернак: «Одним з ідеологічних гасел християнства є людинолюбство, ставлення до іншого, як до самого себе; у деякому розумінні, за цією логікою, людина «розчиняється» серед інших, урівнює, уніфікує себе і ближнього свого. Один із природних наслідків таких

стосунків - схильність прощати іншій людині її недостойну поведінку (того ж християнин просить від Бога стосовно себе). У межах чинного права кожна людина, навпаки, має усвідомити своє право [52, с. 78]. Справжнє відчуття, чітке усвідомлення власного права передбачає цілком природне прагнення його всіляко захистити. Власне право відокремлює особу від усіх інших осіб, проводить між ними невидиму, але дуже добре відчутну межу. У деякому розумінні право відчужує людей між собою, так би мовити, замикає їх у «клітках» власних «захищених інтересів». Відповідно, наполягання на своєму праві, його беззастережному захисті може відчутно не узгоджуватися з настановами християнства. Так, справжній християнин (по духу, а не суто формально) навряд чи наполягав би на притягненні винної особи до відповідальності за дрібне правопорушення (така можливість є у формальному праві), після скоєння якого правопорушник може цілком щиро розкаятись. Він радше простив би сам і зупинив процес формально-правового переслідування, якби це лише від нього залежало» [52, с. 79-80].

Отже, «християнські цінності впливають не лише на стан приватного життя, але й на спосіб життя публічного. Приміром, багато християнських цінностей стали прообразом правових цінностей, що охороняються державою. Християнські цінності починають перетворювати світ, релігія стає щораз надійнішим інститутом підтримки всіх життєвих цінностей людини, адже, як слушно зауважує українська дослідниця І. Ломака, «християнство - могутній консолідуючий чинник, носій державницької ідеології собою, так би мовити, замикає їх у «клітках» власних «захищених інтересів» [34, с. 47].

В. Пастернак пише: «перед правом також завжди стояла мета захистити суспільні цінності, до яких входять і духовні цінності. Тому право має бути аксіологічно обґрунтованим, адже це докорінно змінює мотивацію змісту норм права, коли основною умовою в мотивації виступає не страх перед загрозою покарання, а саме позитивне ставлення до права. Важливою сполучною ланкою між релігійним, моральним і правовим розумінням «цінностей» є Конституція, яка, своєю чергою, закріплює норму про те, що

права і свободи людини та громадянина є найвищою цінністю[1]. Саме такий порядок визнання та гарантій охорони людських цінностей ґрунтується на певному соціальному договорі між державою і суспільством, що виступає основою соціонормативного регулювання суспільних відносин.

Складність процесів взаємодії правових норм з іншими соціальними нормами полягає в тому, що в кожному конкретному випадку вона може виявлятися по-різному. В одних випадках ці норми можуть доповнювати одна одну, а в інших - взаємозаперечувати. Так виявляється взаємозв'язок християнства і права - двох соціальних нормативних систем зі спорідненими характеристиками, що в різних сферах урегульовують життя суспільства і впродовж тисячоліть взаємодіють у найрізноманітніших формах. Одним з найцікавіших результатів такого співіснування стало виникнення суміжних релігійно-правових нормативних систем - сукупності норм, які врегульовують особливу сферу суспільних відносин» [50, с. 114].

Отже, специфіка кожного соціального регулятора, якими є право та християнство, є необхідною умовою для виконання ними завдань, і в той же час дозволяє найбільш ефективно узгоджено впливати на суспільні відносини для досягнення суспільно значущих цілей. Право і християнство в процесі соціонормативного є самодостатніми соціальними регуляторами, різноманіття унікальних властивостей яких розкривається в їхній взаємодії.

1.3. Поняття, сутність та класифікація християнських засад позитивного права

Відзначимо, що принципи права насамперед існують у людській свідомості у вигляді найзагальніших уявлень про добро і зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність тощо. Право як складне суспільне явище формується під впливом багатьох чинників.

Поділяємо думку науковців, що одним з найважливіших з них є релігійний, що визначає історико-ментальну специфіку системи права конкретного адміністративно-територіального об'єднання.

На думку В. Пастернак «Християнство у правовій науці розглядають не як релігійну, але й як нормативну систему. Воно є системою норм і правил, це регулятор поведінки, фактично діє через ті ж механізми, що й право. Основу християнства становить Старий та Новий Завіт, норми яких відображені в законодавстві багатьох сучасних держав[52, с. 80].

Слід наголосити, що головна особливість сучасних правових систем християнських країн - секуляризованість права, його відокремлення від релігії. Це означає, що релігія перестає бути визначальним чинником функціонування правової системи. Релігійний вплив відбувається переважно в непрямих формах (вплив на правову ідеологію, науку, підтримання або заперечення тих чи інших інститутів права)».

Основу християнства становить Старий та Новий Завіт, норми яких відображені в законодавстві багатьох сучасних держав.

«До ознак, що характеризують правові системи християнських країн, Д. Вовк відносить такі:

- 1) важливість права як нормативного регулятора, його розвиненість;
- 2) відокремлення права від релігії в системі суспільного регулювання, зокрема автономія держави від церкви;
- 3) превалювання непрямих форм релігійного впливу на право;
- 4) перевага спеціально-юридичних функцій права над загальносоціальними;
- 5) універсалізм досліджуваних правових систем;
- 6) домінування індивідуальних прав та інтересів над колективними;
- 7) розуміння прав людини як наданих їм від народження;
- 8) побудова державної влади на основі принципу верховенства права і верховенства Конституції;
- 9) широкий контроль з боку суспільства за законотворчою,

правозастосовною та іншою правовою діяльністю держави;

10) розвинене громадянське суспільство» [20, с. 34].

В. Пастернак стверджує: «Слід наголосити, що вплив християнства на формування, встановлення та розвиток сучасних європейських правових систем є неоднорідним. Попри наявність єдиного ідеологічного базису, що дозволяє віднести, наприклад, правові системи Німеччини, Італії, Польщі, Росії до єдиної типології, поділ на течії «одним із чинників демократичного суспільства» [52, с. 56]. У результаті визнання християнських цінностей у свідомості більшості населення держави простежується позитивна реакція відображення цих цінностей у вітчизняному законодавстві.

Традиційна релігійна культура українського суспільства - це сукупність (цілісність) релігій, історично притаманних народу України, таких, що формували його культуру і ментальність, фактично визнаних суспільством як загальна цінність і загальне культурне надбання. У цьому контексті показовим є фактичне визнання державою і суспільством визначної ролі християнства Київської церковної традиції (православ'я та греко-католицизму) у формуванні культури України й ментальності українського народу, що виявляється у встановленні великих християнських свят як державних свят України, трансляції християнських богослужінь державними радіо- і телеканалами» [52, с. 84; 51, с. 22].

Безперечним є внесок до культури й ментальності українського народу як етнічної і політичної спільноти римо-католицизму, протестантизму, ісламу, іудаїзму, релігій національних меншин, які століттями живуть в Україні і збагачують її духовно-культурне надбання, сприяють її самобутності та відкритості для світової спільноти, запобігають уніфікації населення та знеособленню України у світі, що глобалізується

Дослідниця В. Пастернак зазначає: «Християнство як панівна релігія в Україні об'єднує і соціальну, і особистісну систему в єдине ціле за допомогою цінностей. Християнство пропонує свої відповіді на «вічні» питання, свою ієрархію засадничих орієнтацій. У релігійній аксіології і

повсякденній свідомості вірних надприродне виступає тим початком, тією абсолютною цінністю, на якій будується все розуміння цінностей релігійного індивіда.

Зазначимо, що християнство дає вірянам специфічну систему ціннісних орієнтацій, де головну роль відіграють такі ідеї й норми, котрі впливають з віри в існування надприродного світу. Земне підпорядковується небесному, природне - надприродному. Встановлюється така субординація цінностей, у якій усі реальні цінності, що впливають із запитів і потреб людини на землі, розглядаються як другорядні. Ціннісні орієнтації християн спрямовані, насамперед, на пріоритетні цінності» [52, с. 85-86].

На думку В. Пастернак: «Християнство як аксіологічна система, що містить ідеї та засади, вплинула на формування позитивного права та є так би мовити «матрицею» цінностей, що охоплює всі суспільні й індивідуальні потреби. Тим самим християнські засади окреслюють ідеальні норми, що набули непорушного і безумовного характеру.

Як відомо, Бог видає своєрідні нормативно-правові акти, які мають свою ієрархію: Закони, Постанови, Укази, Заповіді, Свідощтва, Правила вчення, які зафіксовані у двох заповідях. Причому за невиконання цих актів здійснюються Божі присуди - рішення.

Звісно, Божі закони мають первинність і вищу силу, тому що пов'язані із створенням Всесвіту, де людина посідає панівне становище. Фактично, якби людина дотримувалася їх, не потрібно було б Божих Постанов, Наказів, Заповідей, Свідощтв. Але небажання людини зрозуміти Божі закони призвело до появи нормативно-правових актів» (курсив і підкреслення наше – Авт.) [52, с. 87].

Очевидно, *право і християнство є найважливішими регуляторами суспільних відносин*. Однак все ж таки в сучасному суспільстві завдяки своїй обов'язковості (імперативності) право більшою мірою здатне забезпечити ефективне, повне функціонування суспільства і держави загалом. Співвідношення правових і християнських засад має неоднозначний і

часто суперечливий характер. Багато науковців взагалі ігнорують нормативний аспект християнського впливу, внаслідок чого релігійні норми, у яких містяться християнські засади, вони навіть не розглядають як самостійний вид соціальних норм. Проте релігія - явище суспільне. Вона органічно вплетена в структуру соціуму, є одним з важливих її компонентів, перебуває в тісних взаємозв'язках і взаємодії з іншими елементами архітектоники суспільства[58, с. 132; 52, с. 88]. Саме тому, на нашу думку, у християнських засадах, як найважливіших соціальних регуляторів, яскраво простежується активний вплив на суспільні відносини та здатність належної реалізації суб'єктами своїх прав та обов'язків.

«У контексті нашого дослідження, науковці (В. Пастернак, Д. Вовк) визначають такі основні ознаки християнських засад:

- основним творцем усього суцього, зокрема права, визнається Бог;*
- є частиною релігії загалом, становлять синкретичну єдність, тобто не відділені від неї, а також від моральних норм;*
- містяться у священних книгах, які є основним джерелом права;*
- мають засадний та імперативний характер;*
- універсальність;*
- широко застосовуються в суспільстві» [52, с. 89].*

Безперечно, правові норми, які можна вивести із Святого Письма, не можуть бути скопійовані як норми сучасного законодавства.

На думку В. Пастернак : *«У сучасному позитивному праві християнські засади можуть матеріалізуватися через:*

1) фіксацію під час правотворення у міжнародно-правових актах; у нормативно-правових актах у двох формах: текстуального закріплення (шляхом їх безпосереднього формулювання у нормах та приписах права) та змістового закріплення в інших джерелах права;

2) відображення у правозастосовному процесів в актах органів судової влади (рішення та висновки Конституційного Суду України; постанови

пленумів спеціалізованих судів, рішення судів загальної юрисдикції)[52, с. 60-61].

Перший закон був даний ще в Едемському саду: «Від всякого дерева в саду, ти будеш їсти; а від дерева пізнання добра і зла - не їж від нього» (Бут. 2:16-17)[1]. Ця перша Господня заборона передбачала і санкцією: «В день, в який ти вкусиш від нього, смертю помреш» (Бут. 2:17)[1]. Здавалося б, санкція ця однозначна, але це не так: по-перше, постає запитання: як це зіставити поряд із заповіддю «не убий»; по-друге, як ця санкція пов'язана з тим, що Адам і Єва, все-таки вкусивши заборонений плід, не вмерли в цей самий день, а ще довго жили.

Однак норма «не убий» універсальна: спочатку дане людині право на життя і заборона на вбивство зовсім не залежали від тяжкості злочину. Першим в історії людства злочинцем є Каїн, який, убивши свого брата, звертається до Бога: «*Буду вигнанцем на землі, і всякий, який зустрінеться мені, вб'є мене*» (Бут. 4:14). На то Бог відповів: «*Хто вб'є Каїна, відімстяться йому всемеро*» (Бут. 4:15)[1].

Заборона на вбивство існувала задовго до заповіді «не убивай». При цьому Бог не допустив вбивства братовбивці, і той ще довго жив, мав дітей, згодом побудував місто і назвав його іменем свого сина (Бут. 4:17)» [1; 52, с. 92].

Отже, у християнстві Бог являє людям власний приклад поведінки, зокрема й заборони на вбивство. Саме тому Бог може принцип «не убий» пред'явити людям як закон, наголосивши: «*Я Сам згладжую злочини твої*»[1].

Як стверджує В. Пастернак: «Розкриваючи значення християнських засад, як одного з найважливіших соціальних регуляторів у суспільстві, звернемо увагу на те, що порушення фундаментального правила «не убий» допускається лише у випадку, коли це гарантуватиме право інших на життя. Ще на початку Мойсей сказав так: «*Положіть на серце ваші всі слова, які я вам сказав сьогодні, і заповідайте їх дітям своїм, щоб вони виконували всі*

слова закону цього, бо це не пусті слова для вас, а це життя ваше» [1; 52, с. 95].

Отже, біблійне право на життя переплітається із сьогоднішнім правом на життя, яке гарантоване нам Конституцією України.

Без сумніву, християнські засади, які містяться у Святому Письмі, є основними писаними джерелами права. Вони об'єктивні за своєю сутністю, відображають закономірності і властивості суспільного розвитку, формують історичні основи розвитку, тому є постійною категорією. Саме в Біблії подано основні засади християнства, на основі яких формується сучасне позитивне право. Зважаючи на це, *християнські засади позитивного права - це універсальні ідеї, що є узагальненням морально-релігійних норм християнства, котрі визначають сутність та спрямованість функціонування позитивного права*[52, с. 92].

На думку В. Пастернак: «До функцій християнських засад позитивного права належать:

- *регулятивна функція* - проявляється в тому, що християнські засади як система цінностей і норм упорядковують суспільні відносини та функціонування правової системи. Як універсальні засади вони пронизують зміст, елементи, стадії та спрямованість правового регулювання і правозастосування. Регулятивний вплив таких засад проявляється і в межах міжнародно-правової системи через принципи міжнародного права, і в межах національної правової системи через загальноправові принципи права;

- *інтеграційна функція* - забезпечує здатність християнських засад виступати засобом об'єднання правових систем у правові сім'ї (сім'я романо-германського права). Ця функція спрямована на оптимальну взаємодію елементів правової системи, стабілізацію права і його демократичного розвитку;

- *ідеологічна функція* - спрямована на впровадження у правовідносини ідей гуманізму, справедливості, рівності[47, с. 134];

- *інформаційна функція* - сприяє отриманню відомостей про настанови

для орієнтації та дій у певній ситуації, вказівку на способи досягнення позитивних цілей, міру можливої й належної поведінки, попередження про можливості настання несприятливих наслідків у випадку порушення особою правових приписів;

- *охоронна функція* - забезпечує запобігання і припинення правопорушень, відновлення порушених прав; правозастосування. Регулятивний вплив таких засад проявляється і в межах міжнародно-правової системи через принципи міжнародного права, і в межах національної правової системи через загальноправові принципи права;

- *прогностична функція* - полягає в тому, що християнські засади позитивного права відображають не лише наявні відносини, а й прогресивні тенденції розвитку права, містять елементи програмного характеру» [52, с. 89; 46, с. 123].

Основні засади християнства переконливо свідчать про те, що християнська парадигма є не тільки фундаментом створення норм позитивного права, але й підставою їх застосування.

Як стверджує В. Пастернак: «Особливістю ж позитивного права є й те, що воно, порівняно з вічним, природним правом, яке незмінно супроводжує людство з моменту його зародження, формується лише на знаковому етапі переходу людства до цивілізації. Для виявлення і визначення християнських засад позитивного права треба враховувати не тільки загальні ознаки, а й конкретні, специфічні особливості позитивного права, властиві йому на різних етапах: виникнення, становлення і розвитку. Позитивне право, якщо воно підпорядковується принципам природного права, без перебільшення відіграє величезну роль у забезпеченні необхідної моральної свободи особистості. Насамперед, воно дає змогу особі, яка порушила природно-правові вимоги, повернутися в межі права» [39, с. 233; 52, с. 90].

Чільне місце в ієрархії джерел релігійно-правових систем належить положенням, які викладені у священних книгах релігії, на доктрини якої опирається ця система. Не виняток і християнство.

На думку В. Пастернак: «На ґрунті аналізу християнських етичних концепцій науковці виділяють дві групи специфічних релігійних цінностей. Перша група - це християнські «цінності-цілі», те, до чого прагне віруюча людина. До них належать «Царство небесне», безсмертя душі тощо. Друга група з класу релігійних цінностей - це «цінності-засоби», за допомогою яких християнин прагне досягти мети. До цього класу *«по- що-будь похвальне, - про те думайте! Чого ви навчилися, що прийняли, що почули та бачили в мені - те чиніте, і Бог миру буде з вами»* (Фил. 4:8; 4:9)[1]. Із цього положення вбачаємо необхідність використання й застосування міжнародних стандартів усіх сферах права (права людини, верховенства права, судочинства тощо)» [52, с. 91].

Фактично усі фундаментальні засади права (свобода, відповідальність, справедливість) у своїй ціннісній основі є християнськими проблемами.

Правові погляди завжди пов'язані з моральними ідеалами. Справедливість є первинною вимогою професійної діяльності будь-якого юриста. Нагадаємо, що поняття «юстиція» означає «справедливість», і логічно діяльність юриста вважати втіленням справедливості. Як стверджує В. Пастернак: «Саме тому в Євангелії від Матвія зазначено: *«Відійдіте від мене, ви, що чините беззаконня!»* (Мт. 7:23). Виконуючи роль охоронців закону, слідчі, прокурори, судді, перш за все повинні бути прикладами й еталонами справедливого та неухильного його дотримання: *«Ти любиш справедливість і ненавидиш беззаконня»* (Пс. 45:8); *«Право й справедливість - основа твого трону, ласка й вірність ідуть перед тобою»* (Пс. 89:15); *«Благословенне бо дерево, що справедливості служить»* (Муд. 14:7)[1]; *«І ділом справедливості мир буде, а плодом справедливості - спокій та безпека довічна»* (Іс. 32:17); *«Горе вам, книжники й фарисеї, лицеміри, що даєте десятину з м'яти, кропу і кмину, а занедбуєте, що найважливіше в законі: справедливість, милосердя і віру. І те слід робити, і того не слід лишати»* (Мт. 23:23)[1].

Справедливість є, по суті, загальноправовою категорією, що має природно-правовий характер. Кожній галузі права потрібно «впустити в себе» і належно «вмонтувати» цей принцип, у результаті чого засада справедливості, як християнська засада позитивного права, може бути скоректована в межах окремо взятої галузі права. Як засада права справедливості органічно проникнула в матерію і публічних, і приватних галузей права, пронизуючи структуру правових норм» [52, с. 77-78].

У Цивільному кодексі України справедливості визначено як одну із засад цивільного законодавства, поряд з добросовісністю та розумністю. Поняття «справедливість» вжито в контексті визначення розміру відшкодування моральної шкоди. Так, у ч. 3 ст. 23 ЦК України законодавцем не встановлено ні мінімального, ні максимального розміру компенсації моральної шкоди, тим самим делегується вирішення цього питання суду із врахуванням вимог розумності та справедливості[4].

Ідея справедливості відіграє важливу роль у функціонуванні правового механізму. Держава намагається усіма можливими способами представити свої правові рішення як справедливі, що відображають морально-етичні очікування суспільства. У законодавчих та підзаконних актах засади справедливості зазначаються, але їх не розкрито. Так, визначено безсторонність та справедливості як принципи діяльності Національного антикорупційного бюро; законність, справедливості, неупередженість та об'єктивність як засади діяльності прокуратури, тощо.

В. Пастернак зазначає: «У Посланні Павла до галатів міститься вимога необхідності належного правового регулювання судової діяльності: *«Було б інакше, якби дано закон, який міг би оживляти - тоді справді від закону було б оправдання»* (Гал. 3:21)[1]. Варто звернути увагу на те, що протягом останніх 20 років чимало уваги приділялося побудові системи судочинства та приведення її до міжнародних стандартів.

У господарському процесі сторони застосовують заходи досудового врегулювання господарського спору за домовленістю між собою (ч. 1 ст. 5

ГПК України)[5].

У ч. 1 ст. 5 КАС України передбачено право сторін повністю або частково врегулювати спір на основі взаємних поступок. Примирення сторін може стосуватися лише прав та обов'язків сторін і предмета адміністративного позову. Навіть на стадії апеляційного провадження адміністративної справи позивач може відмовитися від адміністративного позову, а сторони можуть примиритися в будь-який час до закінчення апеляційного розгляду (ч. 1 ст. 194 КАС України)[5].

У податкових правовідносинах процедура адміністративного оскарження вважається досудовим порядком вирішення спору (ч. 3 п. 56:18 ст. 56 Податкового кодексу України).

Центральними категоріями біблійної реальності є суд і судова діяльність. У Старому Завіті зазначено: *«Я знаю, що Господь бідному вчинить правосуддя, і заступиться за право вбогих-»* (Пс. 139:13); *«За браком правосуддя не один гине»* (Пр. 13:23); *«Чинити правосуддя - праведному радість, а лиходіям жах»* (Пр. 21:15); *«У спірних справах будуть суддями. Судитимуть за моїм правом»* (Єз. 44:24)[1].

Християнське розуміння суду кардинально відрізняється від світського суду. Для цього, як наголошує Д. Вовк, є дві основні причини: по-перше, суд як фінал людського життя, коли кожен одержить за справами своїми (*«Не судіте, щоб вас не судили; бо яким судом судите, таким і вас будуть судити, і якою мірою міряєте, такою і вам відміряють»* (Мт. 7:1, 7:2)); по-друге, уявлення про Бога як Суддю і про життєвий шлях як тяжбу, яка буде вирішена, зокрема на посмертному суді[1].

Незалежність та самостійність суду з погляду християнських норм - це фундаментальний принцип при вирішенні судової справи. Ці принципи закріплено на конституційному рівні - у ст. 126 Конституції України: *«незалежність і недоторканність суддів гарантуються Конституцією і законами України. Вплив на суддів у будь-який спосіб забороняється»*[2]. У я. 1 ст. 6 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» зазначено, що суди

здійснюють правосуддя самостійно[12]. Здійснюючи правосуддя, суди є незалежними від будь-якого незаконного впливу. Суди здійснюють правосуддя на основі Конституції і законів України, забезпечуючи при цьому верховенство права» [52, с. 88].

У часи Мойсея судів і чиновників зобов'язували сумлінно підходити до виконання службових обов'язків, не вчиняти корупційних дій, дотримуватися принципу рівності, надаючи їм таку настанову: *«не викривлятимеш законів, не вважатимеш на особу й не братимеш дарунків, бо дарунки засліплюють очі мудрих і викривляють словасправедливих»*(Втор. 16:19). Зазначені положення відображено в Законі України «Про судоустрій та статус суддів»[12]. Суддя, згідно з ч. 1 ст. 54, зобов'язаний *«своєчасно, справедливо та безсторонньо розглядати і вирішувати судові справи відповідно до закону з дотриманням засад і правил судочинства; виявляти повагу до учасників процесу; виконувати вимоги та дотримуватися обмежень, встановлених Законом України «Про засади запобігання і протидії корупції»*[52, с. 95].

За словами В. Пастернак: *«Законність також належить доголовних принципів судочинства, адже в Посланні Петра до римлян зазначено, що «бо і до закону гріх був у світі, але гріх не рахується, коли нема закону»* (Рим. 5:13). Законодавець передбачає, що суд при вирішенні справи керується принципом законності, відповідно до якого:

1) вирішує справи відповідно до Конституції та законів України, а також міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України;

2) застосовує інші нормативно-правові акти, прийняті відповідним органом на підставі, у межах повноважень та у спосіб, передбачені Конституцією та законами України (ч. 1 ст. 9 КАС України) [8].

Важливою християнською засадою судочинства визначено принцип рівності: *«коли судите, не зважайте на лице; вислухайте так малого, як і великого; нікого не страхайтеся»* (Втор. 1:17); *«не будеш потурати вбогому в його позові»* (Вих. 23: 3); *«не перегинай суду на бік вбогого свого в його*

позові» (Вих. 23:6)[1]. Саме тому у ст. 9 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначено, що правосуддя в Україні здійснюється на засадах рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак[12]. Цей принцип відображено в засадних положеннях ЦПК України (ст.5300)[4], КАС України (ст. 10301)[8] та КПК України (ст. 9302)» [7].

За твердженням В. Пастернак: «До фундаментальних засад у контексті правосуддя належить також встановлення *об'єктивної істини*. *Істина (правда)* має надзвичайно ціннісний аспект і в правовому, і в християнському значенні. Ідея утвердження правди в судовому процесі пронизана у християнських текстах Старого і Нового Завітів.

Важлива роль у біблійних текстах відводиться обов'язку свідків надавати правдиві покази в судовому процесі: «*Не свідкуй неправдиво на свого ближнього*» (Вих. 20:16); «*Не будеш розносити неправдивихпоголовосок. Не покладеш руки своєї з несправедливим, що бути свідком неправди*» (Вих. 23:1); «*Не будете неправдиво заперечувати, і не будете говорити неправдиво один на одного*» (Лев. 19:11); «*Не свідчи неправдиво проти твого ближнього*» (Чис. 5:20); «*Хто звістує правду - чинить справедливість; ложний свідок - ошуканство*» (Пр. 12:17); «*Лукавий свідок глузує з правосуддя, а уста грішників пожирають беззаконня*» (Пр. 19:28); «*Моїуста не говоритимуть неправди, брехні язик мій не промовить*» (Йов. 27:4); «*Правдивий свідок неправди не говорить; фальшивий свідок брехнями дихає*» (Пр. 14: 5); «*Твоїми заповідями я став розумний, тому й ненавиджу всяку неправдиву стежку*» (Пс. 119:104); «*Неправдомовний свідок не уникне кари; хто дихає брехнею, той загине*» (Пр. 19:9)» [1].

Ці принципи законодавець зафіксував у нормах процесуальних законів. Свідок зобов'язаний дати правдиві показання про відомі йому обставини (ч. 2 ст. 50 ЦПК України та ч. 5 ст. 65 КАС України). Свідок зобов'язаний давати

правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду (п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК України)[7].

За твердженням В. Пастернак: «Звернено увагу на присягу свідка говорити правду («Не клянись неправдиво» (Мт. 5:33); «Не свідкуй неправдиво» (Мр. 10:19); «Не говоріть неправди одне одному» (Кол. 3:9); «Не говоріть неправди проти правди» (Як. 3:14), «Ми говоримо неправду й не чинимо правди» (2 Ів. 1:6)) і не спотворювати правду («Нехай відступить від неправди кожен» (2 Тим. 2:18))[1].

Ці християнські положення відображено у процесуальних кодексах України. У ч. 5 ст. 180 ЦПК України зазначено, що «головуючий під розписку попереджає свідка про кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання і відмову від давання показань та приводить його до присяги: «Я, (ім'я по батькові прізвище), присягаю говорити правду, нічого не приховуючи і не спотворюючи». Текст присяги підписується свідком». Аналогічне положення міститься в ч. 3 ст. 141 КАС України[8]. У п. 2 ч. 2 ст. 66 КПК України встановлено обов'язок свідка «давати правдиві показання під час досудового розслідування та судового розгляду»[7].

Крім того, наголошується на обов'язку суду встановити об'єктивну істину, враховуючи покази свідків: «Судді ж нехай розберуть добре; і як виявиться, що свідок той - свідок неправдивий і що він свідчить неправдиво проти свого брата» (Втор. 19:18).

За завідомо неправдиві показання або за відмову від давання показань з непередбачених законом підстав свідок несе кримінальну відповідальність (ч. 8 ст. 65 КАС України)[8].

У випадку надання неправдивих свідчень свідком під час судового розгляду передбачено перегляд справ: справи «Поверніться назад до суду, бо оці зробили на неї неправдиве свідчення» (Дай. 13:49) Це положення відображено у ст. 245 КАС України та ст. 361 ЦПК України, а саме передбачено як підставу для перегляду судового рішення за нововиявленими обставинами встановлення вироком суду, що набув, законної сили, завідомо

неправдивих показань свідка, що призвело ухвалення незаконного або необґрунтованого рішення» [4; 8].

У сучасний період не втратили актуальності закріплені в законах Мойсея питання оцінки доказів з погляду їх належності, допустимості, достовірності та достатності для вирішення конфліктів в судовому процесі. Наголошується на необхідності множинності доказів для об'єктивного вирішення спору: *«Не має вартости один лише свідок проти кого-небудь на будь-який переступ, чи на будь-який злочин, чи будь-яку провину, що ними хтось ізгрішить: на слово двох свідків або на слово трьох свідків справа стане чинною»* (Втор. 19:15)[1].

Встановлення істини (правди) - це принцип і мета будь-якої сучасної процесуальної галузі права. У судовому кримінальному процесі, як зазначає В. Нор, «досягнення мети доказування - істини - є необхідною умовою вирішення завдання кримінального судочинства, оскільки без правильного пізнання того, що відбувалося в дійсності, не можна розкрити злочин і викрити винних у його вчиненні та притягти їх до відповідальності»[40, с. 2].

Отже, християнська парадигма є не тільки фундаментом створення норм позитивного права, але й підставою їх застосування. Особливістю ж позитивного права є й те, що воно порівняно з вічним, природним правом, яке незмінно супроводжує людство з моменту його зародження, формується лише на знаковому етапі переходу людства до цивілізації. Для виявлення і визначення християнських засад позитивного права треба враховувати не тільки загальні ознаки, а й конкретні, специфічні особливості позитивного права, властиві йому на різних етапах: виникнення, становлення і розвитку. Позитивне право, якщо воно підпорядковується принципам природного права, без перебільшення, відіграє величезну роль у забезпеченні необхідної моральної свободи особистості. Насамперед воно дає змогу особі, яка порушила природно-правові вимоги, повернутися в межі права. Свобода моральної особистості означає, окрім іншого, здатність відповідати за свої

вчинки. Позитивне право в такому випадку створює можливість моральній особистості реалізувати свою свободу, водночас відповідати за свої діяння.

РОЗДІЛ 2

ХРИСТИЯНСЬКІ ЗАСАДИ ТА ПРАВА ЛЮДИНИ

2.1. Християнські засади в концепції прав людини: генезис, сучасний стан

Права людини - одне з найуживаніших, найважливіших понять у сучасному правознавстві, яке є водночас предметом гострих дискусій серед науковців. Як загальнолюдська категорія права людини протягом тривалого історичного розвитку значно змінювалися та збагачувалися, пройшовши шлях від їх божественної концепції до сучасної інтеграційної.

Права людини, як наголошує С. Добрянський, «перебувають в центрі політичного проекту сучасності: у сучасних міжнародних правопорядках вони 1) виконують функцію одного з елементів перевірки реального втілення в певній державі принципу верховенства права та 2) виступають однією з передумов членства в певній міжнародній організації, а в національних правопорядках дотримання прав людини дедалі частіше фіксується як пріоритетний напрямок діяльності відповідної держави, а людина, її права та свободи - найвищою соціальною цінністю» [16, с. 37].

Як зазначає В. Пастернак: «У юридичній літературі відзначається релігійна легітимність сучасної концепції прав людини на основі таких джерел християнства, як Старий і Новий Завіти. Християнство підготувало ґрунт правам людини такими ідеями, як єдність людського роду й рівність його членів, унікальність і гідність кожної людини. Християнські засади простежуються в принципах демократії, поділу влади і громадянського суспільства. Сьогодні церква стає значущою інстанцією морального контролю над соціальним життям, перестаючи бути інститутом влади, вона забезпечує умови реального руху до християнського морального ідеалу через затвердження цінності людського життя, осуд насильства, участь у зміцненні миру, у боротьбі за збереження навколишнього природного середовища» [52, с. 101].

В умовах сучасної України природно-правова природа свободи набуває важливого значення, особливо з підвищенням позицій такого невіддільного права людини, як *свобода совісті* (християнська свобода в державі). Серед усіх прав і свобод особистості Б. Кістяківський, наприклад, виділяє і ставить на перше місце саме свободу совісті, причому розуміння свободи совісті в нього значно ширше, ніж звичайне тлумачення цього терміна. Він розглядає свободу совісті не як відсутність обмежень для громадян щодо віросповідання - уся сфера думок, переконань і вірувань має бути, безумовно, недоторканою для держави. В Україні означені вище конституційні принципи, які випливають з відносин церкви і держави, конкретизовано в Законі «Про свободу совісті і релігійних організацій», а також у виданих відповідно до нього інших нормативно-правових актах. Закон України «Про свободу совісті і релігійних організацій» став юридичним оформленням відносин української держави з православною церквою й іншими релігійними організаціями[13].

На думку В. Пастернак: «Втілені в цьому Законі норми державно-церковних відносин, рівень дозволів і заборон, зафіксованих у ньому, деякою мірою стали результатом, по-перше, усього попереднього багатостороннього розвитку таких відносин в Україні; по-друге, були створені на підставі засвоєння досвіду інших країн і цивілізацій; по-третє, відобразили межі допустимого правового простору для церкви, який міг бути наданий державою.

У період з 1150 р. по 1300 р. європейські юристи дійшли висновку, що право власності, право на самозахист, права іновірців, шлюбні права та процесуальні права засновані не на позитивному, а на природному праві. Проголосивши ці права природними, юристи одержали можливість стверджувати, що їх не може забрати в людини жоден зі земних правителів. Сформувавши цю засаду, середньовічні католицькі мислителі заклали основу західної цивілізації» [52, с. 102; 46, с. 124].

Науковець В. Пастернак зазначає: «Церковне розуміння прав людини зводиться до основних вимог, що їх висувають окремі особи та групи людей, які вважають їх морально виправданими і такими, що передують іншим соціальним інтересам. Зазвичай маючи у своїй основі особливе поняття людської гідності, права людини визначають ті мінімальні вимоги, які необхідні для підтримання добробуту людини та її самореалізації. Церковне бачення людства й людського суспільства починається з визнання трьох фундаментальних цінностей. По-перше, всі люди, попри їхнє суспільне становище чидіяльність, мають трансцендентну властивість - людську гідність. У цій концепції гідності виражено святість і цінність кожної особи, що є невід'ємними від природи людини. По-друге, люди повинні втішатися свободою сповняти своє покликання, яку дано їм як синам і донькам Божим. По-третє, люди за своєю природою є істотами соціальними; вони створені для сумісного життя у спільноті, керуючись любов'ю і справедливістю. Церква навчає, що ці три основні цінності - *гідність, свобода та спільнота* - треба виховувати в характері людини як її чесноти. Вони повинні становити основу суспільних звичаїв та підтримуватися законами й основних правд віри, фундаментальних принципів християнського вчення, що допоможуть унормувати не лише особисте й суспільне життя, а й впливатимуть на державотворчий процес» [52, с. 103].

Р. Папаян у виданні «Християнские корни современного права» розглядає основні права людини - природно-правові норми, що представлені в Біблії. Право на життя, свободуособи, свободу слова, право на родину, на працю, на власність дослідник розглядає як людиноутворювальні властивості, передбачені в божественному утворенні, й осмислює в їхньому духовному аспекті» [55, с. 189].

Кожне суспільство має свої уявлення про справедливість, гідність і повагу. Саме «рівність прав і свобод є відтворенням справедливості як ціннісної категорії, що виробляється в суспільстві відповідно до сформованих

уявлень про мораль і норми поведінки», - наголошують Н. Оніщенко та С. Береза[48, с. 349].

Отже, століттями тривав процес поступового визнання індивідуальної свободи особи й обмеження часом абсолютної влади уряду.

2.2. Місце та значення християнських засад в удосконаленні механізму реалізації прав людини

Як стверджує В. Пастернак: «наука, аналізуючи ідеї природно-правової доктрини і юридичні документи, у яких вона відображена, цілком справедливо сформулювала основні постулати, які характеризують правовий статус держави та характер її взаємовідносин з людиною. Це, зокрема, такі:

1. Головне для людини - свобода як умова її існування. У сфері свободи людина вибрала свій життєвий шлях, реалізує свої інтереси й потреби. Свобода робить колишнього підданого громадянином, визначаючи якісно нові принципи його взаємодії з державою.

2. Свобода невіддільна від рівності. Свобода і рівність - необхідні умови наявності в усіх без винятку людей невід'ємних і невідчужуваних прав.

3. Права людини - це та система умов, благ і можливостей (матеріальних і духовних), що є конче необхідними для нормальної життєдіяльності людини, розвитку її індивідуальних властивостей, вільного вибору й самовизначення, реалізації громадянських інтересів.

4. Прагнення до особистої автономії і свободи самовизначення у громадянському суспільстві і визначили цілі держави та межі її діяльності. Метою держави є «спільне благо», захист прав і свобод людини й громадянина від будь-яких і будь-чийх протиправних посягань, зокрема й самої держави. У правовому суспільстві народ з одного боку, і держава - з іншого, добровільно беруть на себе зобов'язання суворо дотримуватися приписів права. Як слушно пише В. Нерсисянц, «право виступає як найвища соціальна цінність, але тільки тоді, коли його норми та принципи втілюються в життя, реалізуються в діях суб'єктів соціального спілкування» [52, с. 159].

У правовій науці найбільш суперечливим є питання визнання провідною однієї з теорій походження прав людини: природно-правової чи позитивістської. Існування цієї дилеми визнавалося не тільки в конституційному праві, але й загалом у теорії права. Вчення І. Канта про апріорність людського розуму («чистий розум») можна також вважати доктринальною основою вчення про права людини як обґрунтування наявності існування прав людини, які не залежать від будь-яких державних рішень, а тому й обмежують державну влад.

На думку В. Пастернак: «Гідність і права людини - життя, свобода, зокрема інтелектуальна (свобода думки і слова), право на сім'ю, на працю, на власність - це основні поняття, які нині усвідомлюються у світі як невіддільні права людини. На нашу думку, гідність людини, яка наділена Божими властивостями, - це і є основа кантівського категоричного імперативу: *«Дозволяти і забороняти іншим лише те, що ти дозволяєш і забороняєш собі»*, фактично повторюючи устами Христа: *«Як хочете, щоби з вами поступали люди, так поступайте і ви з ними»* (Мт. 7:12)[1]. Отже, слова Христа уже за Його життя на землі аж ніяк не були безслідними і проникли навіть у язичницький світ.

Саме в зазначеній формулі Христа *«поступай так, як би ти хотів, щоби поступали з тобою»* мораль визначається людською гідністю. І тут постає проблема співвідношення моралі, християнства і права. Бог показує людям особистий приклад поведінки: *«Я дав вам приклад, щоб і ви робили те саме»* (Іоан 13:1_5)» [52, с. 118].

Отже, гідність людини визначається мораллю та християнськими засадами в державі. Тому, спираючись на моральні і християнські константи, якість закону передбачає обов'язкове відображення в законодавчих нормах моральних обов'язків держави перед своїми громадянами (суспільством). Так, у ст. 3 Конституції України передбачено, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою

соціальною цінністю[2]. Гідність та честь фізичної особи, згідно з ч. 2 ст. 297 ЦК України, є недоторканими[3].

У Конституції України поєднано правові і християнсько-релігійні складники: право на життя (церква виступає за заборону абортів та проти всіх дій з людськими ембріонами, проти практики сурогатного материнства; засуджує злидні, голод, війни, терористичні акти, евтаназію, смертну кару, самогубство); право на безпечне довкілля (церква закликає захищати природу від екологічних небезпек та загроз); право на повагу до гідності особи (церква вважає гідність однією з найбільших сакральних цінностей) тощо[2]. Перелік християнських засад, які формально відображено в конституційно-правових основах статусу людини в Україні, засвідчує відповідність їх демократичним тенденціям загальносуспільного поступу.

На думку В. Пастернак: *«Відмінності між правами людини і громадянина* полягають в тому, що:

- права людини є поза територіальними тобто існують незалежно від державного визнання, закріплення в законі і поза зв'язком їх носія з конкретною особою, права громадян є територіальними (національними), тобто передбачають наявність громадянства, а отже, юридичний зв'язок людини і держави;

- права людини є загальносоціальними, тобто належать людині від народження як природні, права громадян є юридичними, тобто закріплюються на законодавчому рівні, тут йдеться про позитивне право держави;

- права людини є природно залежними, тобто це такі права, які задовольняють природні права людини, права громадян є політично залежними, тобто залежать від державного (політичного) режиму;

- права людини є невизначено зобов'язальними, тобто не залежать від виконання обов'язків, права громадянина є визначені зобов'язаннями, тобто залежать від виконання обов'язків;

- права людини не мають чіткого вираження в суспільстві, тоді як права

громадянина мають чітку форму їх вираження, яка закріплена державою» [52, с. 165].

РОЗДІЛ 3

ХРИСТИЯНСЬКІ ЗАСАДИ ПОЗИТИВНОГО ПРАВА В КОНТЕКСТІ ДИНАМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

3.1. Вплив християнських засад на формування правових систем сучасності

Сучасна оптимальна модель правової системи покликана істотно впливати на характер необхідних суспільних змін, сприяти гуманізації держави і права, вдосконаленню законодавчого процесу, підвищенню ефективності правового регулювання, формуванню високої суспільної й індивідуальної правосвідомості. Тому сучасні процеси демократизації суспільства вимагають більш зваженого й реалістичного погляду на основи розвитку правової системи, зокрема християнських засад її основних компонентів. Сьогодні ми бачимо, що для створення правової держави важливу роль відіграє духовна сфера. «Церква органічно увійшла в культуру українського народу, надала цій культурі внутрішнього змісту, ідейного сенсу, концептуального стрижня», - резонно зауважує Д. Степовик[52, с. 173].

На думку В. Ухача: *«практична значущість християнських засад у правовій системі держави досить очевидна.*

По-перше, науковий інтерес до феномену церкви зумовлений методологічним переосмисленням розуміння суті церкви як соціальної інституції та її ролі в усіх сферах суспільства під впливом значних світоглядно-ідеологічних змін.

По-друге, принципи організації та функціонування церкви, а відповідно і правового регулювання, є суспільно значущим структурним елементом соціалізації людини[69].

По-третьє, загальновідомо, що формування сучасних правових систем відбувалося під безперечним впливом та за принциповою участю церкви як організації і релігії як елемента формування правосвідомості населення. Отже, пізнання християнських засад сучасного позитивного права,

дослідження джерел, інститутів та принципів церковного (канонічного) права дає нам змогу краще переосмислити сутність права, правової системи та правосвідомості людей» [69; 70].

Як стверджує В. Пастернак: «Правова система кожної держави має свою специфіку, структуру, мету, формується у визначений історичний час, у конкретному регіоні, характеризується національними особливостями, специфікою в суспільствах з різними віруваннями, використовує особливий характер, різні види джерел права. На думку Н. Оніщенко, правова система, як різновид соціальних систем, постає єдністю відповідних її компонентів, які зумовлені способом об'єднання між собою і залежно від природи й характеру зв'язку між ними утворюють відносно стабільну організацію» [48, с. 134].

За допомогою християнських норм як загальних правил поведінки реалізується потреба суспільства в затвердженні нормативних начал існування і розвитку релігійної спільноти, дотриманні режиму циклічності, сукупності повторюваних релігійних відносин і процесів у межах релігійної організації. Релігійна свідомість як різновид загальної свідомості, одночасно з правовою свідомістю, правовою культурою, праворозумінням, має визнаватись структурним елементом ідеологічного складника правової системи. Водночас правові і християнські норми потрібно розглядати не тільки як різновид соціальних норм, а також як основний елемент правової системи (як зміст нормативних актів).

У загальнотеоретичному контексті визначено такі сучасні національні правові системи: 1) романо-германська; 2) англосаксонська (загального права), 3) соціалістична; 4) релігійна; 5) традиційно-звичаєва; 6) змішана» [52, с. 176; 56, с. 234].

За твердженням В. Пастернак, «християнські норми безпосередньо впливають на формування *традиційної* й *релігійної* національних правових систем. Вони постають як вияв певної релігійної традиції в межах правової системи. За ступенем впливу релігії на правові системи їх можна класифікувати на релігійні і світські» [44, с. 182]. Сукупність національних

правових систем, що мають загальні закономірності розвитку і подібні ознаки, які склалися на основі релігійних норм та джерел, що є загально визнаними і забезпечені примусовою силою держави, становлять релігійний тип (сім'ю) правових систем. Християнські норми тісно пов'язані із системою джерел права: виступають як витoki права, формують його внутрішній зміст або розглядаються як чинник розвитку права[46, с. 123].

Вплив християнських норм на позитивне право, а заразom і на правову систему країни може відбуватися двома шляхами - прямим та непрямим. (курсив та підкреслення наше – Авт.)» [52, с. 178].

Прямий вплив полягає в тому, що поруч з позитивними поглядами і догмами (доктринами) створюється ідеологічна основа сучасної правової системи країни, релігійно-етичний фундамент правотворчості, а в окремих випадках правозастосовної і правоохоронної діяльності державних органів. Держава і право, безперечно, мають свою традиційну релігійну основу.

Непрямий вплив релігійного права на правову систему - це вплив підсистеми релігійного права на позитивне право з уваги на існування та функціонування християнських норм[52, с. 179; 46, с. 123].

На думку В. Пастернак: «Існування християнських засад і позитивного права як регуляторів суспільних відносин (в окремих випадках тотожних), одночасне розв'язання ними загальнозначущих проблем та виникнення між ними колізій, безперечно, негативно позначаються на характері, змісті, шляхах і формах їх взаємозв'язків і взаємодії. Адже всупереч традиційно-релігійній думці, світський законодавець не може змінити релігійні акти чи окремі релігійні норми, бо він не є суб'єктом релігійної нормотворчості. Єдине, що в цьому випадку він може вчинити, - рекомендувати утриматися від застосування тієї чи іншої релігійної норми.

Однозначний імперативний вплив християнських норм та інститутів на державне право й одночасне визнання їх правовою основою в регулюванні суспільних відносин підтверджуються державним статусом релігії в країнах релігійно-традиційної правової системи. Наприклад державне право

Пакистану, Тунісу, Йорданії, Витикану, Лівії, Судану закріплює принцип «консультації», що є основою релігійної концепції влади. Так, в окремих арабських монархіях при главі держави є дорадчі органи, принципи формування і діяльність яких значною мірою визначаються релігійно-правовою концепцією (мусульманською зокрема) «консультативного правління» (Катар, ОАЕ, Абу-Дабі, Саудівська Аравія)» [52, с. 183]. При цьому релігійні норми регулюють правовий статус глави держави, уряду, державних органів, громадян, порядок ухвалення й реалізації важливих рішень, взаємовідносини глави держави та уряду, державний устрій, організацію та діяльність державного механізму, відповідність прийнятих законів релігійним принципам і приписам тощо. Очевидно, християнські норми і релігійна правосвідомість формуються в об'єктивних умовах і взаємодіють.

Відтак, за твердженням В. Пастернак: *« християнські норми й релігійна свідомість впливають на правосвідомість, формують уявлення членів суспільства про їхні права й обов'язки, про належний правопорядок, і навпаки, правосвідомість впливає на релігійні норми, визначає практику їх застосування в інтересах вірян, релігійних громад щодо реалізації останніми своїх релігійних інтересів, зумовлюючи характер правореалізації, нормотворчої діяльності, механізм правового регулювання тощо (курсив наш - Авт.)»* [42, с. 131; 52, с. 189].

Тобто *«християнські норми виступають найважливішими регуляторами різноманітних суспільних відносин, чинниками формування правових норм, ставлення індивідів до правових інститутів і вияву протиправної чи правомірної поведінки. За допомогою релігійних норм формується релігійно-нормативна ідеологія, яка, своєю чергою, формує культурний свідомий, цивілізований тип людини»* [52, с. 190].

Складнощі і суперечності у визначенні місця релігійних норм у системі джерел права полягають в неузгодженості релігійних та правових норм щодо регулювання всього різноманіття суспільних відносин. Проте ідеї, традиції й

окремі інститути релігійного права відображаються майже в усіх сферах сучасної правової системи; догми релігійного права не тільки містяться в основі значної частини сучасного законодавства, але й вагомо впливають на процес розробки і прийняття нормативно-правових актів. Так, християнські норми набувають повноцінного статусу джерел права.

Як зазначає В. Пастернак: «Особливості релігійних норм, а також специфіка їхнього впливу визнаються чинниками виникнення і розвитку правової системи, що пояснюють та розкривають природу власне самої правової системи. Християнські норми можна розглядати як елементи культурної спадщини, що зберігаються в суспільстві, визначають та закріплюють соціальні цінності і поведінку суб'єктів упродовж тривалого часу.

Досліджуючи місце християнських норм у правовій системі, потрібно пам'ятати про природу цього соціального явища. Тобто розглядати християнські норми і в матеріальному (причини, що зумовили зміст права), і в формальному (зовнішнє вираження обов'язковості правил поведінки) розумінні. Адже характерні риси релігійних норм визначаються їхнім місцем і роллю у правій системі, як її складової частини - підсистеми. Відповідно, подальший розвиток системи релігійних норм визначається загальним розвитком правової системи, виконуючи при цьому своє призначення. Головні принципи побудови правової системи визначають зміст, структуру і призначення в суспільстві релігійних християнських норм. Окрім того, окремі релігійні норми зберегли своє значення і залишилися у правових системах, а деякі, проіснувавши якийсь час, залишилися лише як історичні пам'ятки права» [52, с. 192].

Релігійні християнські норми, що виражені в нормативно-правових приписах та опосередковані релігійними джерелами права, є для правової системи її системотворчим елементом, її стержнем (основою).

Сьогодні, як зазначає В. Пастернак, «важливо переосмислити та глибоко дослідити співвідношення релігійних норм і системи права як

сукупності системних елементів національної правової системи. Це дасть змогу науково спрогнозувати тенденції розвитку правової системи, способи вдосконалення механізму соціально-правового регулювання» [46, с. 124].

На думку В. Пастернак, *«християнські норми треба визнати обов'язковими основними структурними елементами правової системи лише в тому випадку, якщо за ними закріплено статус джерел права, тобто форми зовнішнього вираження релігійних приписів, що зумовлюють юридичну силу тих чи інших правил поведінки. Якщо вони санкціонуються державою, приймаються у формі нормативних актів, що мають юридичну силу та обов'язкові до виконання; виступають регуляторами суспільних відносин вірян, впливаючи на свідомість суб'єктів, чим забезпечується дотримання встановлених загальнообов'язкових правил поведінки, визначається як зразок належної поведінки із спонуканням до вчинення правомірних дій. Це повного мірою властиво країнам релігійних правових систем»* [52, с. 193].

У країнах романо-германської правової системи в джерелах права домінують значення закріплюється не за нормативно-правовими актами, а за правовим звичаєм, правовим прецедентом, релігійними християнськими нормами та правовою доктриною зберігається статус джерела права, значення як історичних пам'яток права в системі джерел права та факторів, що визначають напрямки розвитку права, а отже, визнаються додатковими (факультативними) джерелами права. Це, своєю чергою, *характеризує релігійні норми як додаткові (факультативні) структурні елементи такої правової системи.*

3.2. Роль та практична значущість християнських засад позитивного права у формуванні громадянського суспільства та правової держави в Україні

За твердженням В. Пастернак: «У сучасному світі існують та постійно розвиваються різноманітні правові системи. Незважаючи на те, що кожна з них створюється суверенною державою та діє на обмеженій території, неможливо заперечити їх взаємний вплив. На відміну від них система національного права створюється шляхом погодження волі та зовнішньої політики всіх учасників міжнародних відносин, саме тому вона виступає найбільш відкритою для впливу зовні. Така система здатна набагато сильніше впливати на внутрішньосоціальні системи права, ніж усі вони одна на одну. Це зумовлено стійким взаємозв'язком між національними і наднаціональними правовими системами, а також міжнародним правом.

Українська правова система досить специфічна, навіть коли порівняти її з правовими системами європейських держав. Тому право і законодавство, на яких вона ґрунтується, закономірно повинні вирізнятися великою питомою вагою звичайного, національно-традиційного елемента правового регулювання. Інакше, якщо намагатися підлаштуватися під іноземні зразки, вітчизняне право позбавляється важливого складника своєї соціальної адекватності. Більше того, як стверджує С. Рабінович, події, що відбуваються останнім часом, особливо яскраво виявляють глибинний характер тих розбіжностей між західною та східною європейськими традиціями права, які виступають істотними перешкодами для «євроінтеграції» вітчизняної правової системи» [56, с. 345; 57, с. 98].

Сьогодні українська правова система «знаходиться як свідомо, так і підсвідомо в пошуках тих духовних орієнтирів, які б могли зняти соціально-психологічну напругу в суспільстві» [17, с. 26]. На думку В. Пастернак: «саме повернення до своїх глибинних духовних коренів допоможе українському громадянському суспільству створити й визначити подальші шляхи свого духовного розвитку» [22; 24; 26; 27]. При цьому його християнські засади активно впливатимуть на формування новітнього світорозуміння, виступатимуть істинними критеріями оцінювання поведінки, багатоманітної діяльності людей в умовах все ще перехідного періоду, який характеризується

об'єктивними і суб'єктивними труднощами на шляху України до справедливої демократії, загального прогресу держави та побудови ефективної правової системи» [52, с.138].

Побудову правової держави можливо забезпечити лише через безпосереднє визнання закону безспірною цінністю, зокрема і з релігійного погляду: «...істинна релігійність може заперечувати відомий правовий зміст чи відомий спосіб правової організації, але не в змозі заперечувати саме право, не вдаючись до непорозуміння. Право є необхідною формою духовного буття людини, а тому релігія, що заперечує позитивне право та державу, або свідомо відвертається від емпіричного життя людини, або безсвідомо опускає об'єктивні властивості цього життя, самої людини і держави»[52, с. 190]. За твердженням В. Пастернак: «На жаль, майже до середини 1990-х рр. ХХ ст. вітчизняна правова наука вважала за краще досліджувати якесь чисте вчення про право, розглядала правову систему країни тільки відповідно до позитивістського підходу, ігнорувала властиві їй риси, зумовлені державно-правовими, культурними, релігійними та іншими традиціями та особливостями України.

Нині ж триває аналіз історії розвитку та існування української нації, аналіз минулого, пошук у ньому своєї ідентичності, специфічності, самоцінності. Тому можна говорити про відроджувальні процеси і насамперед культури нації, в основі якої лежить релігійно-духовне життя народу» [52, с. 142].

Слід наголосити, що сучасна Україна - багатоконфесійна держава, де діє понад 27 тисяч релігійних організацій, які представляють більш ніж сотню конфесій. На сучасному етапі українського державотворення релігія як форма суспільної свідомості та церква як інститут громадянського суспільства стали важливими чинниками політичного процесу. Причому характерною особливістю нинішньої релігійної ситуації є те, що формується вона не лише завдяки традиційним для України церквам і конфесіям, а й під

цілеспрямованим впливом закордонної експансії та активної діяльності місцевих представництв неокультів[60, с. 294].

На думку В. Пастернак: «Оцінюючи правову систему країни тільки у світлі аналізу її офіційного законодавства, дослідник ризикує пропустити багато інших істотних чинників, які впливають на процес розвитку правової системи та визначають його. Усвідомлення неприпустимості ігнорування історико-культурних, традиційних, релігійних чинників, що впливали і впливають на розвиток права і праворозуміння в Україні, привело до появи поглядів, що намагаються на основі розкриття всієї сукупності факторів здійснити вплив на процес формування правової системи України, представити перспективи розвитку української національної правової системи, розглянути складений в Україні правопорядок не тільки з погляду конкретної сукупності правових норм, але і в більш широкому і глибокому аспекті, з позиції її християнських засад як основи праворозуміння» [52, с. 196]. Сучасна ж правова система України - це складний комплекс елементів, структур, норм, правосвідомості, традицій, образів національно-історичної, техніко-юридичної, соціально-психологічної природи. У широкому значенні - це цілий правовий світ, що має свою життєву організацію, джерела, архетипи, історію та майбутнє. «Сучасна правова система України переживає перехідний стан, що зумовлено такими процесами: відбуваються фундаментальні зміни в політичній системі суспільства, які вимагають обліку й відображення в правовому регулюванні; триває розвиток демократичних відносин, змінюється соціальна роль держави, відбувається зміна самого типу правової системи країни. Усе це диктує необхідність нового осмислення вихідних засад української правової системи, зокрема на рівні її правохристиянського обґрунтування. Особливістю сучасного етапу розвитку правової системи України є потреба відображення сформованих за сторіччя традиційних і духовних підвалин суб'єктів, що населяють територію країни. Ця обставина аж ніяк не означає, що треба ігнорувати загальноцивілізаційні підходи до дослідження української правової системи» [52, с. 197; 33, с. 53].

За твердженням В. Пастернак: «Навпаки, розуміння традиційних, культурних і релігійних особливостей України та її правової системи дозволить визначити точки дотику української правової культури та правових культур інших країн світу, сформулювати принципи їх взаємодії. Загалом же система християнських засад, впливаючи на соціальні процеси, сама залежить від змін, які відбуваються в суспільстві. Соціально-етичні доктрини всіх течій християнства в процесі свого розвитку відображали проблеми суспільства і людини залежно від політичної, ідеологічної ролі і соціальних функцій, які вони виконували і досі виконують в українському суспільно-історичному контексті. Історія християнства демонструє чимало прикладів, коли релігія відіграла роль каталізатора в державотворчих та правотворчих процесах, коли вплив християнських цінностей не був переважальним. Подібне мало місце в період хрещення Русі, де влада та право потребували релігійної легітимації. Цьому сприяє значною мірою внутрішня структура цінностей універсальної релігійної структури - саме ідея спасіння, що вказує на вищу мету і пропонує картину досконалого людського суспільства, привносить у правове середовище надію на прихід «золотого століття», що, як свідчить історичний досвід, може стимулювати соціальні й політичні рухи, в основі яких лежать релігійні цінності» [52, с. 198; 64].

Як зазначає В. Пастернак: «У сучасних демократичних суспільствах, зокрема в Україні, де *релігія стала приватною справою громадян, виникла певна розбіжність між релігійними і правовими цінностями. У таких державах християнство впливає на правомірну поведінку індивіда шляхом формування ставлення до законів, уряду, участі у виборах згідно з власною системою цінностей*[62, с. 107].

Правова система, яка намагається ствердити свою легітимність, спираючись винятково на християнські засади, і не враховує сучасних тенденцій, може розраховувати лише на короткочасні результати, оскільки *сучасна держава опирається, насамперед, на такі цінності, як національні інтереси, конституційні принципи, добробут і процвітання суспільства.*

Своєю чергою, Церква намагається посилити вплив на усі сфери життя суспільства, а тому враховує основні цінності сучасного соціуму» [48, с. 349].

В історичному процесі формування вітчизняної правової системи християнські засади відігравали певну роль, але їх вплив має неоднозначний і суперечливий характер. У різні періоди вони мали і стимулювальний, і стримувальний вплив. Усе залежало від соціально-політичного контексту, у якому вони функціонували. Через впровадження своїх засад у різні сфери правового життя церква сприяла процесу формування і зміцнення української нації. На думку В. Пастернак: *«У правовій свідомості українців християнство утверджувало почуття єдності, значно посилювало національний дух, гартувало національний характер. Ціннісна система православ'я стала ідеологічним, психологічним і культурно-побутовим способом інтеграції народу задля досягнення не тільки соціальних, але й загальнонаціональних цілей»*[63, с. 137]. Церква стала гарантом збереження цілісності нації, насильно розділеної завойовницькими державними утвореннями. Християнські цінності виховували в нації почуття солідарності, формували в її представників усвідомлення своєї етнічної належності через віднесення себе до освяченої церквою і визначеної небесними силами спільності - українського народу. З іншого боку, деякі відмінності ціннісних систем православ'я і греко-католицизму стали одним із факторів національної дезінтеграції» [52, с. 199; 67, с. 20].

На думку В. Пастернак: *«Тенденції сучасного розвитку правової системи України свідчать, що християнські засади й надалі відіграють вагомую роль у процесах правового розвитку. Трансформація християнських засад у сучасній вітчизняній правовій системі обумовлена змінами трьох рівнів: мега-, макро-, мікро-. На мегарівні є загальноцивілізаційні зрушення: перехід до нової соціокультурної реальності - постмодерного суспільства; процеси світової глобалізації; гостра постановка глобальних проблем (передовсім екологічної); наслідки науково-технічного прогресу; криза європейської цивілізації; процес секуляризації. Усе це призвело до загальної*

«антропологічної революції», котру переживає світова спільнота й Україна зокрема. Змінилося місце людини у світі, що посилює екзистенційні проблеми, з якими традиційно «працювала» релігійна парадигма, а відтак до світогляду сучасної людини додаються релігійні елементи як засіб сенсотворення» [52, с. 198]. До специфічно українських детермінант сучасного стану (макрорівень) відносяться: криза радянської системи цінностей внаслідок розпаду Радянського Союзу; трансформація механізмів традиційного відтворення релігійності; новий тип економічної системи - ринковий; новий тип політичної системи - демократичний; міжконфесійні конфлікти; етнопсихологічні характеристики українців.